

KELEMEN ZOLTÁN

A hiány asszimilációja – az asszimiláció hiánya

Török Gyula véleménye a 19–20. század magyar századfordulójáról*

*Nebezen írt.*¹

*Új alakokká vált testekről indít a lelkem szólani; isteneink! (hisz ez is mind áthalatok lett)*²

A magyar 19–20. század fordulója irodalmának társadalomtörténeti vonatkozásait, pontosabban ezek irodalmi-esztétikai recepcióját tekintve szembetűnő a dzsentrí problematikájának túlnyomó szerepe. A magyar történelem tragikus 20. századának felelőse valóban a magyar dzsentrí lenne? A dzsentrí – anyagi és társadalmi föltételeinek következtében – mintha valamely közepet képviselne a magyar századforduló történelmében. Ebből következhetne a középosztályhoz való tartozása mint szükségyszerűség. Csakhogy a magyar társadalomtörténet ismeretében ez nem annyira szükségyszerűség, mint inkább lehetőség, és ezt a különbségtevést szem elől tévesztve olyan messzemenő történelmi-erkölcsi következtetések vonhatóak le a dzsentrí helyzetét illetően, melyek igazolhatósága igencsak kétséges. Török Gyula írásművészetéről már életében többen megállapították, hogy a magyar társadalom kérdéseinek realistán őszinte és kegyetlen kérdései foglalkoztatták. Tehát a szerző különösen érzékeny volt kora magyar történelmének formáira. Ez azonban nem állapítható meg a ránk maradt korpuszból.

Mindazok a történelmi formák, melyekben a korban gondolkodtak vagy mai a századforduló-képünket építhetik, nem voltak jellemzőek Török műveire,³ így a Habsburg uralkodóházzal kapcsolatos társadalomtörténeti emlékezet őrzése, sőt tudomásul vétele sem. Talán jellemző lehet erre a hiányra, hogy például Königrätz mindössze egyszer, egy udvarias utalás gesztusaképpen fordul elő az életműben.⁴ A Habsburg uralkodói család – meg nem nevezve – a Nyugat 1918/1. számába írt bécsi riport elején bukkan föl a Bécsben található kincsekről szólva, melyeket „ide sodort a véletlen szerencse, egy szerencsés család gyűjtő és harácsoló kedve.” Az *Egon* című regényben is név nélkül, csupán „kalapos király”-ként szerepel a „[b]ölcs és nagyeszű” uralkodó.⁵ A *Vándorló legény jegyzetei* című cikkben Bécs a régi hundsturmi temető raj-

* A tanulmány készítését a Habsburg-kori kutatások Közalapítvány Habsburg Történeti Intézete ösztöndíjával segítette.

¹ THURZÓ Gábor, *Török Gyula = Kődlonagok. Írói arcképek*, szerk. THURZÓ Gábor, előszó MÁRAI Sándor, Bp., Szent István Társulat, 1942, 344.

² Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1964, 5.

³ *A porban* történeti háttere LŐRINCZY Huba alapos kutatásából is megismerhető. (*Török Gyula szépprózai életműve* = L. H., *Szépségszűrés és rezignáció. A századforduló epikájáról*, Bp., Magvető, 1984, 301.) Ugyanitt ír LŐRINCZY arról, hogy Török nem talált írói anyagot a világháborúban. (*I. m.*, 443.)

⁴ TÖRÖK Gyula, *Ikerék*, Bp., Osiris, 1999, 16.

⁵ TÖRÖK Gyula, *Egon*, Egyenlőség, 1917. február 3., 16.

zán keresztül mutatkozik meg. Török megilletődött szemléli „egy letűnt és nálunk véletlenül sem mutatkozó nemes temetkezési művészet emlékeit.”⁶ Megidéződik a boldog békeidők hangulata is a Török dédapa kapcsán, aki Bécsben jártában csakis magával hozott magyar kenyeret és magyar bort fogyasztott, akár egy Krúdy-hős. Radetzky adjutánsa sírjának fölfedezésével folytatódik a múltidézés, hogy aztán a Török szerint szintén itt (valójában a kismartoni Esterházy-várkáporna Haydn mauzóleumában) nyugvó Joseph Haydn méltatásába torkolljon, hiszen ő az, aki személyével és talán művészetével egyesítheti a korabeli (művelt) Magyarországot az Osztrák Császársággal. A tévedést figyelembe véve persze fölmerülhet a kérdés: kinek a sírjánál tisztelgett a magyar „vándorló legény” valójában? A befejezés újra személyes hangú, visszatér a legendás életű dédapa, akire emlékezvén a magyar Napóleon tisztelet félreértelmezett szabadelvűsége keveredik a jobbágyfölszabadítás érzelmes kritikájával.

Mintha Törököt a magyar dzsentri sorsa foglalkoztatta volna műveiben. Munkájához olyan nézőpontot és eszköztárat, valamint társadalomelméleti megalapozást választott, mely a korabeli magyar irodalomban egyedül álló jelenség. Sőtér István *Török Gyula* című tanulmányában úgy fogalmaz, hogy Mikszáthhoz képest Török volt az, aki teljes mértékben szakítani szeretett volna a magyar dzsentrihez kötődő hamis sztereotípiákkal.⁷ Lehetséges azonban, hogy még ennél is messzebb ment, és a dzsentri magyar meghatározásaival is szakítani próbált, új értelmet adva a kifejezésnek, esetleg teljesen az addigi értelmezési körökön kívül helyezve. A Nyugat 1918/5. számában Gellért Oszkár méltatja hosszan Török addigi munkásságát. Arcát egyszerre tartja „zsidós”-nak és „fajmagyaros» Szemere Miklós» arcnak. Művészetét „természetesen Jókaihoz” hasonlítja Gellért, aki az orosz írókéhez képest könnyedebbnak ítéli meg stílusát, s inkább a francia hatást emlegeti: Guy de Maupassant-t és Anatole France-ot, utóbbit amiatt a bölcselkedő hajlam miatt, amelyet az oroszok kapcsán néhány sorral föltebb még tagadott. Harsányi Zsolttól tudható, Török kiválóan elsajátította a francia nyelvet, hogy kedvenc szerzőinek műveit eredetiben olvashassa. A legjelentősebb írónak Flaubert-t tartotta, s belefogott az *Érzelmeik iskolájának* fordításába, de befejezni már nem tudta. Kováts József nem tartja jelentősnek Flaubert művének hatását,⁸ de a töredékben maradt fordításról ő is megemlékezik.⁹ Lőrinczy Huba elveti a Flaubert-hatás közvetlen eredményeinek lehetőségét a Török életműben.¹⁰ Megjegyzem, Harsányi tagadja Balzac hatását az életműre, míg Kováts József doktori értekezése szerint Török követendő példának tartotta Balzacot.¹¹ Az angol irodalomból Gellért

⁶ TÖRÖK Gyula, *Vándorló legény jegyzetei*, Nyugat, 1918/1 = Nyugat CD-ROM, Arcanum, 2000. – A folyóirat szövegét a továbbiakban ebből a kiadásból idézem.

⁷ SÓTÉR István, *Török Gyula* = TÖRÖK Gyula, *A porban*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 10–11. (A regény szövegét ebből a kiadásból idézem.) – Ehhez hasonló véleményt formál a kérdésről DOMOKOS Máttyás, *Egy lelki arisztokrata* = D. M., *Ugyanarról másképpen, esszék, kritikák*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 70.

⁸ KOVÁTS József, *Török Gyula élete* [doktori értekezés], Kolozsvár, Ardealul Rt., 1930. 32.

⁹ *I. m.*, 50–51.

¹⁰ LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 424.

¹¹ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 15–16.

Dickens kedélyét ismeri föl Török műveiben. Eszmefuttatását *A zöldköves gyűrű* iránti várakozással zárja, melyet a folyóiratbeli közlés során nem olvasott, Osvát Ernőtől viszont úgy értesült, hogy utóbbi „több mint »A porban.«” Harsányi Zsolt alapos elemzése szerint Jókai hatása jelentőségében és összetettségében az addigi hatáskutatásokhoz képest egyaránt figyelemre méltó. Főképpen Jókai fantáziája, szuggesztív, áramló előadásmódja és nyelvi gazdagsága gyakorolt szerinte hatást Törökre,¹² aki emellett még Kemény Zsigmond és Tolnai Lajos prózáját is behatóan tanulmányozta.

A Török nekrológok egyik legkorábbi darabja Kortsák Jenőé a Nyugat 1918/23. számában. A hosszas érzelmes bevezetőt követően szinte azonnal a magyar nemesi középosztály realista ábrázolása hiányának taglalására tér át, melyet nemcsak az egész addigi magyar irodalomra tart érvényesnek, de elmarasztalja a Jókai és a Mikszáth életműveket is, melyeknek regényalakjai a magyar hiúságot kellemesen izgatják. Velük szembe Dosztojevszkij és Gogol módszereit állítja, és fölteszi a kérdést: vajon sikerült volna-e Török Gyulának megírnia „az új regényt a magyar középosztályról”? Furcsa módon két regényét emlegeti csupán, az *Ikerkeről* és az *Egomról* teljesen megfélemledik. Márai Sándor majd’ egy évvel későbbi visszaemlékezése ellentmondásosnak nevezhető, s nemcsak az újságírás megítélésének tekintetében. Többször leírta, és később is leírja a jelenetet, ahogy az országházból elmenőben búcsúzkodnak egymástól Törökkel, ezúttal így zárja ezt a részletet: „Egy óra múltán már halott volt.” Pedig még egy napot élt – öntudatlanul – a Pajor szanatóriumban.¹³ Török halotti arcképét a ravatalon minden bizonnyal Márai ragadta meg a legjobban. Előbb Krisztuséhoz hasonlítja szakállas fejét, majd tekintete a zöldköves gyűrűre téved, s ebből a képből bontja ki Török művészi hitvallásának – ha lehet ilyenről beszélni – allegóriáját. Márai fölismerte a zöldköves gyűrű szimbolikájának ellentmondásos voltát, mely talán magából az azonos című regényből sem bontakozik ki ilyen világosan:

Zöld köves gyűrű – az a bizonyos, melyet minden nyomoron, vidéki szenvedéseken, filléres élet-halál problémákon keresztül keserű daccal megtartott, értéknek, kincsnek, bűbánatos szimbólumnak, egy szent mánia ragaszkodásával, amelyről regényt írt s amiben úgy hitt, mint a keresztény a feszületben. Két dologban hitt: az írásban és a magyar gentry feltámadásában.¹⁴

Mintha magával a Török életművel kerülne ellentmondásba Márai, amikor az írás „szentsége” mellé a nemesi középosztály (önmaga előli) megmenekülésének sikerét állítja, mint Török személyes etikai rendszerének sarkalatos pontját, holott a hátrahagyott életműből ennek az ellenkezője sokkal könnyebben kiolvasható. Ezzel együtt szemlélve válik különösen elgondolkodtatóvá, hogy – akárcsak Kortsák Jenő – ő is hiányos leltárt készít a Török művekből a végösszegzésnél. Megemlíti ugyan az *Ikerket*, az *Egont* azonban ő is kihagyja. Azt a regényt, amely rövidege és helyen-

¹² Vö. ezzel *I. m.*, 10, 12. – Török Gyula egyike volt azoknak az íróknak, akiket a Jókai-lepellel ravataloztak föl. (*I. m.*, 51.)

¹³ HARSÁNYI Zsolt számol be aprólékosan halálának körülményeiről, utolsó mondatait is megörökítve. (*Török Gyula, fertálymágnás és költő*, Nyugat, 1922/20.)

¹⁴ Márai Sándor sorait jelzet, hivatkozás nélkül, de idézőjelben idézi KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 55.

ként vázlatos kidolgozása ellenére a végleges, egyértelmű szakítás a magyar nemesi középosztály hagyományának összességével.

A Nyugat 1922/20-ban jelent meg a régi jóbarát és sajtómunkatárs, Harsányi Zsolt szinte kismonográfiának beillő tanulmánya, *Török Gyula, fertálymágnás és költő* címmel.¹⁵ A Byron *Childe Harold*-jából vett mottót követően szinte azonnal a magyar dzsentri-sors vizsgálatának esélyeit latolgatja Harsányi, mint olyan munkáét, melynek főbb vonalait Török jelölte ki, a munka azonban korai halálával elvégzetlen maradt. Akárcsak Kortsák, ő is a külső rövid rajzával vezeti be mondanivalóját, hangsúlyozza Török ruházatának (melyet maga tervezett) „szándékosan régimódi szabású” voltát, de az 1918-as nekrológgal szemben semmi magyar jellegzetességet nem talál arcvonásaiban, oroszokat annál inkább.¹⁶ Talán ő az első, aki lélektani szempontból is megpróbálja megközelíteni a Török-portrét. Viselkedéséből, mimikájából és mozdulataiból „Ferenczi Sándor egy szertelenül forrongó érzelmi élet rabságát találta volna egy rendkívüli önuralom zsarnoksága alatt.” –írja, s itt nem pusztán az elismert magyar pszichoanalitikus nevének említésére figyelhetünk föl, hanem az ösztön-én és a fölöttes-én harcára tett utalásra is. Talán az elsők között írja le azt is a régi barát, hogy az író természetes választása eredetileg nem az irodalmi hivatás volt, festő szeretett volna lenni, akárcsak egyik bátyja, György. *Kis Ferkő*¹⁷ című kuruc tárgyú első művének sikere fordította figyelmét az irodalom irányába, bár a képző- és az iparművészettel sohasem hagyott föl.¹⁸ Képzőművészeti tehetségét Lőrinczy Huba szecessziós vonásként értelmezi.¹⁹ Harsányi szerint az írás Török számára nem annyira tehetségéből fakadó hivatás, mint inkább elsajátítandó mesterség volt. Részletesen leírja, milyen nehezen alkotott az író Török, hogyan birkózott a nyelvvél.²⁰

Kováts József 1930-ban megjelent doktori értekezése az első – és máig az utolsó – önálló, összefüggő munka Török Gyula életművéről, bár a kismonográfia a füzet terjedelmet alig lépi túl. A hatvan oldalas munkának a tizennegyedik lapjáig kell várni, hogy életrajz mellett irodalomról is szó essen. Illés Endre bírálta *Török Gyula élete. Kováts József doktori értekezése* címmel a munkát a Nyugat 1931/1. számában, s szigorú kritikája rámutat: oly sokat merített Kováts Harsányi tanulmányából, hogy ez elhalványította az értekezés esetleges értékeit, ráadásul szerinte a szerző nem tudta kellőképpen értelmezni Török Gyula életművét. Az értekezés első oldalai többek között alapos genealógiai ismertetőt is tartalmaznak. A genealógia és a vele kapcsolatos heraldika fontos mellékszerepet tölt be Török legtöbb

¹⁵ Értékét némileg csökkentheti az a laudáció, melynek alanya éppen az a folyóirat, melyben napvilágot látott.

¹⁶ „Tekintete olyan, amilyent Turgenyev és Bodenstedt leírása Lermontovnak tulajdonít.”

¹⁷ KOVÁTS JÓZSEF, *Török Gyula élete*, i. m., 17.

¹⁸ „Megtanult batikolni, lámpaernyőket tervezett mulatságból, lisztes zsákokról gyűjtötte a plombát és ólomöntéssel mintázgatott, még pedig tehetségesebben, semhogy ezt említés nélkül lehetne hagyni.” –írja HARSÁNYI ZSOLT (*Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.,) Kötetei borítójának egy részét is maga tervezte, így *A porbanét* és a *Fehér virágét*. – Lásd még KOVÁTS JÓZSEF, *Török Gyula élete*, i. m., 16.

¹⁹ LŐRINCZY HUBA, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 377.

²⁰ Vö. KOVÁTS JÓZSEF, *Török Gyula élete*, i. m., 20.

művében. A származást és a kiváltságokat, illetve azok emlékezetét hordozó dokumentumok képviselik műveiben a visszahúzó erőt, amely gátolná vagy gátolja Török hőseinek boldogulását. Ez alól talán csak egyetlen kivétel van, az *Egon* című regény vasalt ládája, melynek iratait tévesen értelmezve a mű levéltárosa akaratlanul is a nemesi múlttal való szakítás irányába befolyásolja a címszereplőt.²¹ A genealógia diskurzusának teljes csődje a regény utolsó fejezetében következik be, mikor a levéltáros a zsidó hitre áttért egykori nemesnek bizonygatja ősi iratokkal, hogy ereiben egy cseppnyi zsidó vér sem folyik.²² A címszereplő első reakciója az értetlenség: nem képes azonosítani a levéltáros beszédmódját az általa használtakkal. Az értelmezés után viszont fenyegetve érzi magát és közvetlen világát a genealógia diskurzusa által, míg végül a származástannal szubjektív értékrendjének érveit állítja szembe.

A *Ködlövágok* esszékötet szerkesztője – Thurzó Gábor – Szini Gyula mellett csupán Török munkásságát választotta elemzésének témájául, s tanulmányában ki is fejtí, hogy miért:

ha a magyar félmúlt íróit a »tegnapok ködlövágjainak« nevezzük el, alig van kortársai között valaki, aki a feledettségnek mélyebb ködrétegeből lépne elénk, amikor alakját idézzük. [...] Irodalmunk egyik legjobbjáról nem tud az utókor, és ha a magyar irodalom XX. századának nagy alakjairól esik szó, az ő nevét soha meg nem említik.²³

Korának történelemszemlélete mellett – vagy azzal szemben – Török Gyula a társadalom részét képező ember hétköznapi magántörténelmét helyezte előtérbe, de Thurzó tanulmánya nem annyira erre ügyel. Ő talán a magyar dzsentri elfogultan szomorú krónikásaként szeretne emlékezni rá,²⁴ még a kritika (például Harsányi Zsolt) szemében elismerően számon tartott gyermektárgyú prózáját is ebből a szempontból próbálja értelmezni.²⁵ S ehhez képest formál tragikusan (is) értelmezhető sikertörténetet a szerző utolsó hónapjaiból.²⁶ Ugyanakkor észreveszi a szemléltávtást is, éppen *A zöldköves gyűrű* és *A porban* kapcsán:

Ez a két regény a leszámolás a múlttal, a származás kínzó traumáival. Hősiesség van bennük, elemezhetetlenül finom és mély hősiesség: valaki, akinek minden rezzenésében fajtája élete, múltja jelentkezik, kíméletlenül szembeszegül múltjával, legtitkosabb vágyaival és hitet tesz egy másik, a maga számára becsületesebb életforma mellett. A kérdésre, amelyet ötven esztendővel azelőtt Justh Zsigmond vetett fel, Török Gyula adja meg a választ: néhány csonka, inkább szelíden műkedvelői, mint igazán hivatott műre, két remekkel, melyek közül legalább az egyik, »A zöldköves gyűrű«, regényirodalmunk tökéletes, kikezdetlen kincse marad, amíg magyar nyelven írni fognak és írni szabad.²⁷

Török közvetlen elődeit Thurzó Tolnai Lajosban és a kortárs Krúdy Gyulában látja (Török állítólag büszke volt, hogy egy szerkesztőségben dolgozhatott Krú-

²¹ TÖRÖK Gyula, *Egon*, i. m., január 27., 20, február 3., 18.

²² I. m., március 17., 20, március 24., 21–22.

²³ THURZÓ Gábor, *Török Gyula*, i. m., 330–331.

²⁴ I. m., 332–332.

²⁵ I. m., 334, 336–337.

²⁶ I. m., 341–342.

²⁷ I. m., 335.

dyval),²⁸ míg a magyar irodalmi panteonban Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel és Mikés Kelemen mellé helyezi,²⁹ bár nem indokolja miért. Krúdyval és Adyval való kapcsolatát szinte minden életrajzírója említeni szokta. A magyar irodalomtörténet-írás egyik közhelyévé vált Ady híres fölszólítása a nagyváradi látogatások alkalmával: „Küldjétek Törökért!”, vagy: „Mondjátok meg Töröknek, hogy itt vagyok!” Nemcsak az unos-untalan ismétlés csökkenti az idézet értékét, hanem főként az idézés körülményei: tudniillik sohasem lépett egyik irodalomtörténeti munka sem tovább az idézésen túl, így nemcsak az nem tudható az idézetből, miféle (irodalmi, személyes) kapcsolat lehetett Ady és Török között, de az idők során az is megkérdőjelezhetővé vált, hogy elhangzott-e valaha is ez a híressé tett fölszólító mondat. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy Ady hatalmas prózai-publicisztikai és lírai korpuszában egyetlen egyszer sem említették Török Gyula.

A földolgozatlanul és kutatatlanul maradt Ady kapcsolattal szemben azonban jól olvasható Török művészetének Krúdy-féle recepciója. Krúdy 1917-ben recenziálta *A porban*, s a bevezetésben rögtön a történelmi regényekre utal egy párhuzam erejéig. Ezeknek a regényeknek ezúttal az lenne a föladatuk, hogy elfeledtessék az olvasóval a szomorú jelent.³⁰ Török regényét egyrészt illusztris külföldi irodalmi körbe helyezi, a 19. század második felének és a századfordulónak az angol és az orosz alkotói közé,³¹ másrészt megállapítja, hogy *A porban* örömmel olvasta, annak ellenére, hogy „Nem szeretem a legtöbb új magyar regényt. Jókai után nehéz itt boldogulni.”³² A magyar vidék regényeként olvassa Krúdy *A porban*, olyan dokumentumként, ahogy Turgenyev regényei őrizték meg szerinte az orosz vidéki élet emlékét, s ez is egyik oka annak, hogy Török regényét nem sorolja a modern magyar epikai vonulatba. Krúdy következő cikke, az 1918-as *Szakállas Török*, már a nekrológok emlékező, az eltávozottat a kollektív emlékezetben elhelyezni szándékozó típusába sorolható. A címen kívül, mely később Márai Sándornak ad lehetőséget (ön)kanonizációs törekvései megvalósításához, a szöveg befejezése lehet ezúttal érdekes. „Török Gyula [...] szakállt viselt, mint keleten az urak.” – írja Krúdy,³³ s az 1940-es *Szindbád hazamegy* befejezésében Márai Sándor szinte ezt a hasonlatot használja, csak nem a szakállvisélet, hanem a tekintet kapcsán.³⁴ 1942. december 25-én a Pesti Hírlapban *Szakállas Török* (sic!) címmel ír cikket Török Gyuláról, no meg arról a tűnt, illetve a második világháború idején tűnő időről, melybe a magyar irodalom

²⁸ Krúdy munkássága mellett HARSÁNYI Zsolt szerint Török főként Babits és Móricz műveit tartotta sokra.

²⁹ THURZÓ Gábor, *TÖRÖK Gyula*, i. m., 345.

³⁰ KRÚDY Gyula, *Török Gyula: A porban* = K. Gy., *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 627.

³¹ SÓTÉR István inkább a francia (Flaubert, Goncourt-fivérek) és orosz (Kuprin) hatást emlegeti Török prózája kapcsán. (*Török Gyula*, i. m., 9.) DOMOKOS Mátyás novellái kapcsán említi az orosz és francia analitikus írókat, Kuprint, Turgenyevet, Flaubert-t és a Goncourt-fivéreket. (*Utószó* = TÖRÖK Gyula, *A porban*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 391; valamint TÖRÖK Gyula, *Ikrék*, i. m., 159.)

³² KRÚDY Gyula, *Török Gyula: A porban*, i. m., 628. – Ugyanitt az újabb magyar olvasói szokásokról írván érzelmektől nem mentesen jegyzi meg: „Már Jókai sem tetszik mindig.”

³³ *I. m.*, 631.

³⁴ MÁRAI Sándor, *Szindbád hazamegy*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1992, 125.

által értelmezett fénykora, valamint életének legjelentősebbként tételezett része tartozott. Így aztán a cikk nem pusztán Törökről szól, hanem arról a Törökre és a Török-korpuszra való emlékezés által az emlékezetből előhívott világról, mely a *Szindbád hazamegy* című regény főszerepét is játssza a Krúdyval (is?) azonosítható alak mellett. Megjegyzésre érdemes, hogy Márai híres szintgamája (a gyertyák csonkig égnek), mely regénycím, de különböző műveiben visszatérő kifejezés is, *A zöldkőves gyűrű*-ben is szerepel már hangsúlyos helyen (a kismemes osztályt búcsúztatva), nagyrészt a Máraiéval megegyező módon: „Egyszer csak tövig égnek a gyertyák.”³⁵

Márai cikkének hangvétele azt sugallja, hogy tárgya egzotikus, s az egzotikum ezúttal nem a tér- hanem az időbeli távolság miatt adódik. A tizennégy év, mely Török halála óta eltelt, általában igen csekélynek mondható, azonban Magyarország történelmében sorsfordító események olyan sorozata sűrűsödik bele, amely éppúgy kitágítja az idő észlelésének kereteit, mint Krúdy Gyula hasonlóan emlékező szövegeiben. Márai számára azonban már a Magyarország szerkesztőségének leírása – ahol Törökkel és Krúdyval dolgozhatott együtt – az emlékezés, ezúttal valami még régebbire való emlékezés eszközével válik leírhatóvá. A 19. századi Életképek szerkesztőségéhez hasonlítva mutatja be a (számára) legendás redakciót, melyben Török az első író volt, akit személyesen ismert,³⁶ bár másutt máshogy emlékezik. Pedig a Nyugat 1919/12–13. számában még így ír Törökről: „Kitűnő újságíró volt, bár szégyellte ezt, gyűlölte és lenézte az újságírást, a redakciót, mindent ami evvel kapcsolatban volt.” Valamely familiáris viszony is kialakult Török és az ifjabb pályatárs között, ahogy erről Márai beszámol: az idősebb művész mentora volt az ifjabbnak. Fontosnak tartom, hogy éppen az egymás iránti felelősség kapcsán merül föl a zöldkőves gyűrű a visszaemlékezésben, látszólag Török külsejének leírása, valójában a nemzedéki kapcsolatok és a társadalmi interakciókban megjelenítendő hatalom, valamint a hatalom átruházásának aktusa okán.³⁷ A visszatekintés megítéli a kortársakat, akikről akkor még nem volt tudható később történelemmé vált utóéletük.³⁸ Ez az ítélet szinte csak azért állíttatik, hogy a keletiességében Turgenyevhez hasonlított Török személyisége még jobban kidomborodhasson, mégpedig olyan szigorú etikai háttér előtt, mely Dante *Isteni színjátékához* hasonlítódik, egyáltalán nem véletlenül Krúdy kapcsán.³⁹ Török halálát – melyet többen többször megörökítettek – a magyarság, Magyarország pusztulása felől közelíti meg Márai.⁴⁰ Cikkének zárása újra a közöttük lévő familiáris viszonyt idézi, ráadásul kettőzötten. „A temetés után különös árvaságban maradtam.” –írja, majd Krúdyt idézi, aki később (is) hasonlóan

³⁵ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, Bp., Franklin Társulat, 1944, 69.

³⁶ MÁRAI Sándor, *Vasárnapi krónika*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1994, 233.

³⁷ *I. m.*, 234–235.

³⁸ Ebből a szempontból a vörös terrort szinte megszemélyesítő Szamuely Tibor szolgáltatathatna Török kapcsán irodalomtörténeti vizsgálódásra lehetőséget. Török körüli szerepéről és utóéletéről HARSÁNYI Zsolt (*Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.) és KOVÁTS József (*Török Gyula élete*, i. m., 38.) is írt.

³⁹ MÁRAI Sándor, *Vasárnapi krónika*, i. m., 235.

⁴⁰ „Nem kell nagy képzelőerő hozzá, hogy elhiggyük: ezt az érzékeny és nemes lelket halálosan megsebezte, amit délelőtt átélt, a parlamentben, leterítette hazája pusztulásának híre.” (*I. m.*, 237.)

a tisztelt idősebb pályatárs szerepét töltötte be életművében. Ez az idézet magyarázza, és egyúttal verifikálja a cím kanonizációs törekvéseit: „Krúdy ezt írta róla: »Szakállt viselt, mint Keleten az urak.«⁴¹ Visszatérve Krúdy rendhagyó Töröknekrológiához, a szerző a szöveg zárásában saját életművének egyik kulcsfontosságú kérdésére utal, a helyettes halál, a helyettes halott problematikájára, mely az *Utolsó szivar az Arabs szürkénél, A hírlapíró és a halál* és a *Szindbád úja a halálnál (ötödik út)* című novellákban jelentkezik. „Sóhajtok, elgondolkozom, s míg a sárga kerten tovább lépegetek, úgy rémlik, hogy a szakállas Török valaki helyett itt meghalt, aki valamikor kijátszotta a halált.”⁴² 1984. június 30-án a San Diego-i emigrációban Krúdy 1914–1919 között írt cikkeit olvasva emlékezik még egyszer Márai Török Gyulára *Naplójában*. Ifjúságának földézése adja az apropót az emlékezésre, melyben az addigiakhoz képest talán szigorúbban ítéltetik meg a szerző ifjúságának korszaka. Az egyre rövidebbé váló naplóbejegyzések között utoljára merül föl a magyar száradelő tragikus történelme.⁴³

Török, Krúdy és Márai életműve között van azonban egy szorosabb szövegszintű kapcsolat is, melyet a zöldköves gyűrű szimbóluma szervez. Török regénye, *A zöldköves gyűrű* lehetne a kiindulópont, ha nem előzné meg Krúdy *Női arckép a kisvárosban* című novellája, melyben Lenke számára különösen fontos az a zöldköves gyűrű, amit föltehetőleg Szindbádtól kapott. 1913-ban kezdte meg Török regényének közlését az *Élet*, s 1911-ben jelent meg a Krúdy-novella. Márai Sándor 1921-ben *Föld* címmel kezdett befejezetlen regényébe, melyet bizonyos részleteiben szintén a zöldköves gyűrű hagyományozása szervez.⁴⁴ A Török-regénnyel egy évben, 1918-ban megjelent *Fehér virág* című „regényes novellafűzér”, mely a gyermekkor megíratlan regényének függelékeként is olvasható, *A mostobánk* című novellája mintha *A zöldköves gyűrű* előtanulmánya lenne. Novellányi térbe és időbe, dialógusok feszített közlésegyseibe sűríti Török a regény világát. Az elbeszélő a harmadik generáció tagjaként mit sem ért már a nemesi lét romantikájából. Így lesz tárgyilagos, de nem mindent tudó narrátora a mostohanagymama temetésének, ahol az ősi nemesi iratok és a zöldköves pecsétgyűrű a regényhez hasonlóan aláereszkednek a sírba.⁴⁵ A gyűrűnek, mint atyai adománynak, különösen a zöldköves gyűrűnek a Mikszáth Kálmán *Két koldusdiákjából* Mészöly Miklós *Megbocsátásáig* húzódó motivikus hagyományozódása kitüntetett, bár talán kevésbé elemzett jelenség a magyar irodalomban. Azon túl, hogy mint szimbólum önmagában hordozza az örökítéshagyományozódás aktusa irodalmi megformálhatóságának lehetőségét, a magyar irodalom generációi számára lehetőség az önmaguk által kijelölt kánonba való tago-

⁴¹ *I. m.*, 237.

⁴² KRÚDY Gyula, *Török Gyula: A porban*, i. m., 631.

⁴³ MÁRAI Sándor, *Napló. 1984–1989*, Bp., Helikon, 2002, 39–40.

⁴⁴ A kérdéskörrel kapcsolatban lásd: FRIED István, *Ismeretlen fejezet Márai Sándor ismeretlen regényéből, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999/5–6, 584–597; KELEMEN Zoltán, „Az istenek technikája”. *Az elbeszélés rituáléi Mészöly Miklós Közép-Európa-prózájában* = K. Z., *Szélkönyvek. Multikulturalizmus a közép-európai irodalmakban*, Szeged, Lazi, 2007, 17–75, különösen 62–66.

⁴⁵ TÖRÖK Gyula, *A fehér virág. Regényes novellafűzér*, Bp., Táltos, 1918, 59–70, különösen 63–64, 66, 70.

zódásra. Így Krúdy és Török a Jókai- (és talán a Mikszáth-) életműre ügyel, míg Márai elsősorban Török Gyula regényéhez utalhat vissza, másodsorban a Krúdy-novellához. A gyűri, mint atyai adomány, ezekben a művekben a fönnálló társadalmi renddel való azonosulást jelentheti, s ebből a szempontból bonyolultan értelmezhető – mert a megerősítést és az elutasítást egyaránt hordozza – *A zöldkőves gyűri*nek az a jelenete, melyben a kis Őz Tóni búcsúzik halott édesapjától.⁴⁶ Hiszen Őz József egész életével a régi hagyománytól való elszakadást és az új – polgári – értékrendbe való betagozódás szükségességét adta át gyermekeinek, akiket nem szigorú atyaként nevelt. Rónay György értelmezésében *A zöldkőves gyűri* történeti ideje egy nemzedékkel előzi meg *A porbanét*, így a bölcs és erkölcsileg szilárd Őz József az álmodozó és visszavonultan olvasgató Kender Kelemen nemzedéktársa lehet.⁴⁷ Őz Tóni visszafogott búcsúja az atyai szigorral, a nemesi hagyományokkal szembeni védekezést is jelentheti, de az új hagyomány követelményeivel szembeni értetlenséget is, s a későbbi események (főként a holt atya szellemének segítő megjelenése) inkább az utóbbi értelmezést erősíthetik. Atyja szelleme a munka, a haladás polgári erényeire figyelmezteti a regény álomjelenetében.⁴⁸ Később, az *Ikerék* című regényében a karneolos pecsétgyűriük azonosságuk által már a megtévesztés eszközei lesznek,⁴⁹ így már az expozícióban a tragikus végkifejletet előlegezik, mely tévedés, tévesztés, csalás és csalódás következtében zárja le az elbeszélést.

Török Gyula hősei a két Cholnoky, Lovik vagy Szini hőseihez hasonlóan a szabadságharc utáni kor, illetve a kiegyezés gyermekei, akik előtt minden magasztos és nagyszerű tettet végrehajtottak már az előző két nemzedék fölmenői.⁵⁰ A pálya, amely várja őket, csupán azzal a szerkesztőségi robottal kecsegtet, amely a *Karriér* Páljának jutott,⁵¹ vagy az a Lovik Károly regényeire jellemző spleen a nemzedék osztályrésze, mely a *Mindnyájunk keresztye* című Török novella hőstét sújtja.⁵² Az említett „kődlovagok”-hoz képest azonban a szépiró Török messzebb keresi a magyarság megváltozásának okait. *Magyarok* című, nehezen besorolható, meseszerű novellája például, amely a honfoglalás és az államalapítás közötti, a történeti tudat szempontjából homályos időkben játszódik, a kényelmes új haza csábító erejében keresi és találja meg a magyarság megszédülésének okait.⁵³ Aki marad, a nemzedékeknek azt a sorát nyitja meg, amely végül Török koráig és annak nemzeti-nemzedéki kérdésfölvetéseig vezet. Aki visszatér az őshazába, az szabad marad, de sorsa a hazátlanság, és ami esztétikai szempontból talán ennél is fontosabb: az ismeretlenség. A magyarság szempontjából

⁴⁶ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűri*, i. m., 224.

⁴⁷ RÓNAY György, *Török Gyula* = R. Gy., *A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*, Bp., Magvető, 1985, 401. – Vö. LÓRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve* i. m., 305.

⁴⁸ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűri*, i. m., 285.

⁴⁹ TÖRÖK Gyula, *Ikerék*, i. m., 10.

⁵⁰ Lásd például a *Rozsika* Bakacs Balambériját, akinek „nagyapja alispáni székben ült, az apja Görgey seregében szolgált és az őrnagyságig vitte.” (TÖRÖK Gyula, *Szerelmes szívünk*, Bp., Légrédy testvérek, 1917, 11.)

⁵¹ *I. m.*, 205–212.

⁵² TÖRÖK Gyula, *A balszemű három fia*, Bp., Franklin Társulat–Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1919, 130–135.

⁵³ TÖRÖK Gyula, *Szerelmes szívünk*, i. m., 159–164.

a másik végpont is megjelenik novelláiban. Míg a *Magyarok* tematikailag szinte őstörténeti, mégis fiatal korról és gyaníthatóan a fiatalságról (is) szól, addig a *Magyart temetnek*⁵⁴ kortárs témája mellett az élet végét, az utolsó utat ragadja meg, bár már kezdetével paradox helyzetet teremt: negyvenéves „ifjurat” temetnek. A novella halott főszereplője – akit a temetési menet tagjainak párbeszédéből ismerünk meg – a *Magyarok* főszereplőjéhez hasonlóan szintén kiválik a magyar társadalomból, bár szecessziója nem térbeli, mint amazé, s nem is kelet felé mutat. Választott hivatásával, a festőművészettel inkább a kor Nyugat-Európája felé irányulna. Török Gyula György bátyja méltatlanul elfeledett festő volt, s maga Török főként Budapestre érkezése után ontotta magából a színvonalas képzőművészeti tárgyú cikkeket.⁵⁵ Míg a *Magyarok*ban a keletinek maradás dinamikusan bár, de a visszalépésként jelentkezik, addig a *Magyart temetnek*ben a kelet már (földrajzilag és társadalmilag is) adott, s az innen történő elmozdulás egyértelműen nyugati irányba történhetne csupán, ha ezt az elmozdulást nem akadályozná meg valami, amiről *A porban* óta tudható, hogy a magyar földben, a tájban és nem utolsósorban a(z) ezúttal negatív értelemben vett) nagycsaládban tematizálódó hagyomány, melynek önértelmezésétől mind a haza, mind a haladás klasszikus értelmezései távol állnak. *A porban* nem egyszerűen kordokumentum,⁵⁶ sokkal inkább értelmezhető a családi-egyéni tragédia által, melynek természetesen társadalmi-történeti tanulságai is lehetnek, de központjában nem a porváros kicsinyes mindennapjai állnak. Az ezeréves hagyomány Széchenyi „egyedül vagyunk” idézete felől egyelőre még optimistán értelmeződik a regény kezdetén,⁵⁷ bár már itt furcsamód megakad az érvelés, éppen az ezer év emlegetése kapcsán.

Török műveiben általában fontos az irodalmi referencia, a metafikció sem idegen szövegvilágató. *A porban* Kender Pálja például „úgy érezte magát, mint egy novella-hős. És nem is tudta, hogy milyen igaza van.”⁵⁸ Ez a kijelentés megelőlegezheti azt az olvasói tapasztalatot is, amely a 19. századi orosz irodalom fölösleges emberét érezheti találónak a sorsa formálását nem vállaló Kender Pál kapcsán, de egyelőre inkább a lehetséges világ teremtett voltának tudatát erősítheti. A *Féhér virág* című novella szintén él a metafikcióval, amikor az emlékezetet szimuláló elbeszélést megszakítva a narrátor saját szépirodalminak ítélt munkáit ékeli be a szövegbe, talán azért, mert így könnyebben elmondhatja történetét, mint a kezdetben választott emlékezői hozzáállás segítségével.⁵⁹ Itt említhető az az eljárás, mely főként *A zöldkőves gyűrűre* jellemző: a különböző elbeszélői műfajok és lehetőségek együttes alkalmazása egy elbeszélői szerkezetben. Burger Deborah naplójára⁶⁰ és az Őz gyermekek leveleire utalok. Tö-

⁵⁴ TÖRÖK Gyula, *A balszemű három fia*, i. m., 10–15.

⁵⁵ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 46–47. Domokos Mátyás *Ugyanarról másképpen, esszék, kritikák*, i. m., 46.

⁵⁶ TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 16.

⁵⁷ „Igaz ugyan, hogy a származásunk, az eredetünk éppen ellenkező irányba visz, mint amerre haladni akarunk. Igaz, hogy nincs egy fia rokonunk egész Európában, és a nyelvünket nem érti, nem olvashatja be egy nemzet sem, de azért mégis sokan vagyunk, élünk, nemzeti kultúrát teremtettünk és ezer éven át...” (I. m., 17.)

⁵⁸ I. m., 28.

⁵⁹ TÖRÖK Gyula, *A féhér virág*, i. m., 17–24.

⁶⁰ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, i. m., 152–165.

rök regényeiben fontos, hogy mit olvasnak a szereplők.⁶¹ Az *Ikerék* címszereplői „nagyon, nagyon sokat” olvasnak, ráadásul különleges módszerrel. Elválaszthatatlanságukat közös olvasmányélményeik és szó szerint *közös* olvasásuk is erősíti: egy könyvből olvasnak, egyszerre, bár egyikőjük inkább a népszerű regényeket (például Sue műveit) kedveli, míg másikuk talán a tudományos igényű műveket.⁶² Nehéz lenne ezekből a kijelentésekből messzemenő következtetéseket levonni, de a fivérek között egyre növekvő különbség talán ebben az ízlésbeli eltérésben jelentkezik először. Akkor kerül elő újra az irodalom a regény arisztokrata társaságában, amikor annak írótagja eltávozik, mintha féltékeny jelenlétében nem lehetett volna irodalomról beszélni. Crocker és Paul de Kock között említetik Jókai, mint kedvenc olvasmány, de az elbeszélő megjegyzi, hogy olyan szereplő tartja kedvencének Jókait, „aki diákkora óta alig olvasott.”⁶³ Az ikrekről ekkor derül ki, hogy egyikőjük Dickenst tartja legtöbbször a szépírók közül, míg másikuk Stendhalt, s így a beszélgetés fonala a *Vörös és fekete*re terelődik. Komoróczy Pál naiv olvasóként rajongással jegyzi meg Stendhal művéről, hogy csak az tud ilyen regényt írni, aki maga is „kalandor”, tehát az író személyisége és műve között közvetlen megfelelést tételez. Kiderül továbbá, hogy vendéglátójuk, Margit asszony éppen ezt a művet olvassa, s ott tart, ahol „Julien egy fekete este de Renalné karjára teszi a kezét...” Ennek a kijelentésnek következményei lesznek a regény teremtett világában is: nem sokkal később a Komoróczy ikrek ugyanígy, csakhogy két oldalról egyszerre érintik meg Margit karjait, s talán ezzel a gesztussal kezdődik a tragikus végkifejletű szerelmi viszony.⁶⁴ Bori Imre nyomán Lőrinczy Huba hívja föl a figyelmet arra, hogy Török hőseinél az irodalom és a művészet általában sorsfordító szereppel rendelkezik.⁶⁵

Gyakran a jellemrajzot is az irodalmi-művészeti irányultság fölvázolása pótolja, mint *A porban* szövegvilágában. Kender Kelemen portréja Verlaine, Ovidius, Zrínyi, Schiller, Berzsenyi és a Goncourt-ok olvasásának emlékével rajzolódik ki. Erőteljes vonásokkal bővül szellemi portréja a japán művészet bevonásával.⁶⁶ Kender Pál és felesége között tovább mélyíti a megértés szakadékát az olvasáshoz való viszonyuk, pontosabban az olvasás hiánya, melyet felesége Paolo és Francesca történetére célozva árul el.⁶⁷ Később neje olvasmányélményei felől érdeklődik Pál, a helyzet azonban vizsgáztatásra inkább emlékeztet, mint beszélgetésre.⁶⁸ A férj számára a

⁶¹ Kender Pál Balzac *Goriot apójára* és Turgenyev műveire emlékezik, később minden idejét atyja könyvtárának szenteli. (TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 36, 158, 271.) – *A fekete gyémántok* elbeszélője Andersen-mesék allúziójával emlékezik gyermekkora helyszíneire. (TÖRÖK Gyula, *A fehér virág*, i. m., 47.)

⁶² TÖRÖK Gyula, *Ikerék*, i. m., 35–36.

⁶³ *I. m.*, 42.

⁶⁴ HARSÁNYI Zsolt *Török Gyula, fertálymágnás és költő* című munkájában (i. m.) ennek a jelenetnek életrajzi vonatkozást ad.

⁶⁵ LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 400–401.

⁶⁶ TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 47, 84–85. – Paul Verlaine költészetének olvasmányélménye a regény végén mint kedves emlék még egyszer fölűnik. (*I. m.*, 335.)

⁶⁷ *I. m.*, 272–273.

⁶⁸ *I. m.*, 274.

valóság elől való menekülés kezdetben még föl sem ismert lehetőségét nyújtják a könyvek virtuális terei.⁶⁹ Az operett is a valóságra való vonatkozathatóságában jelenik meg a regényben. A magyar kurtanemesség mindennapjairól jegyzi meg vidékre látogatván Kender Pál nevetve, hogy: „Operett, tiszta operett [...] ez a legtipikusabb operettfalu.”⁷⁰ Az operett ezúttal lehetséges világának megformáltsága miatt válik szimbolikussá, hiszen az Ágotaiak ősi birtoka a zenés színházak világához hasonlóan távolodik a mindennapok valóságától.

Bár már kolozsvári tartózkodása alatt mindennapi (recenzensi) kapcsolatba került a színházzal, s két drámai művén kívül filmforgatókönyvet is írt,⁷¹ Török Gyulát nem vonzotta a zenés színház, az operett,⁷² sőt, Harsányi Zsolt szerint a színház sem. *A dalos madarak* című novellában azonban nemcsak az operettel kapcsolatos fönntartásairól szerezhetünk tudomást.⁷³ Az erőteljes etikai vonulat az olvasó figyelmét az operett, illetve a vidéki zenés színjátszás esetleges sekélyességeire terelheti, s elgondolkodtató lehet operett és valóság viszonyának éles szembeállítására is: míg kisfia súlyos (később kiderül: halálos) betegségével küzd a szállásukon, addig a kar szőke énekesnőjének vidáman táncolnia és énekelnie kell. Erre a kettősségre már az első lapokon fény derül, s a bevezető is ezt készíti elő a kulisszák előtti és mögötti világ megmutatásával. Esztétikai szempontból azonban még szigorúbb a szöveg a „könyvnyű műfajhoz”. Ha a dalbetétek idézeteit nem a kartáncos- és énekesnő családi tragédiájának szemszögéből olvassuk, hanem a főszöveg közlésegségeire való válaszként, nyelvi szempontból tekintjük, akkor először is az tűnik elő, hogy az idézetek az operettvilág epizódjainak tipikus – bár jelentősen fölhígított – kliséit követik, másrészt a cin cin, pimpamparé putypuruty és kutykuruty típusú halandzsa morfológiai tekintetben állítható szembe a szöveg egészének megformáltságával. Az, hogy az adott színpadi műfaj egyúttal zenei is, a novella szövegterében nem kerül előtérbe. Harsányi Zsolt szerint Török eredendő fogyatékosága volt amuzikalitása:

az operának abban a paradoxonjában, amit Bie Oszkár állít fel az énekelt érzelmekről, ő csak a komikumot látta, az operettben pedig azt a hitvány férc-nagyképűséget, amely a ma divatos operettet csakugyan szenvedhetetlenül utálatossá teszi.⁷⁴

Török kortársai, később pedig a vidéki magyar feudális elmaradottságot szívesen ostromozó szerzők-kritikusok számára Kender Pál, *A porban* főszereplője a nagyra hivatott hős, akit a „magyar ugar” lehúzó és megfojt. Domokos Mátyásnak az *Ikerkéhez* írt utószavában Kender Pál „Schöngeistnek csúfolt »falusi Hamlet«”, aki a „legnemesebb emberi és szellemi értékeket” hordozza, s a „vidéki úri életvitel” „pusztítja el, s temeti

⁶⁹ „Ez az egyetlen öröm – gondolta magában –, ez az igazi öröm csupán. Az embert kiemeli, más világba helyezi egy nagy ember könyve.” (I. m., 85.)

⁷⁰ I. m., 102.

⁷¹ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 42–43, 56–57.

⁷² SÓTÉR István általában is megfogalmazza, hogy – habár Török munkásságában is jelentős szerepet játszott a publicisztika – szépirói tevékenységére alig, vagy egyáltalán nem volt hatással az újságírás. (TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 7.)

⁷³ TÖRÖK Gyula, *A balszemű három fia*, i. m., 36–44.

⁷⁴ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.

porba.”⁷⁵ A Schönggeist, mint tulajdonság, ezúttal egyértelműen negatív. A Nyugat 1913-as számában azonban Török újra használja ezt a kifejezést. Föltehetőleg az első magyar recenzense volt Muraszaki asszony *Genji monogatari* című regényének, a Hamvas Béla – féle fordítást jóval megelőzve. Ebben az értő és érzékeny ismertetőben többször alkalmazza a schönggeist (sic!) kifejezést, mint a magasrangú műveltség jelzőjét, pozitív értelemben. Domokos szerint Török volt az a magyar író, aki először szemlélte és ábrázolta kíméletlen objektivitással a dzsentrí társadalmat. *A porban*hoz írt *Utószó*ban úgy fogalmaz, mintha a főszereplő képes lenne alternatívát nyújtani a poros kisváros társadalmi problémáival szemben.⁷⁶ Pedig Kender nem egyszerűen önsorsrontó jellem, ahogy arra tragédiájából következtethetnénk. Valamely különkődő módon egyéni és megmagyarázhatatlan „becsületkódex” fölsőbb parancsainak engedelmessé tesz tönkre maga körül mindent és mindenkit. Nem tehet mást, mint rombol és pusztít, amihez hozzáér az megsemmisül, tönkre jut. Ebből a szempontból Jevgenyij Anyeginhez hasonlítható inkább, mint például az *Úri muri* Szakhmáry Zoltánjához.⁷⁷ Megjegyzem, Kováts József *A porban* főszereplőjét és annak problematikáját sajátosan magyarnak tartja.⁷⁸ Pált a megsemmisülés vágya kergeti, de mielőtt még meghúzná a ravaszt, környezetét is földúlja, sőt: gyermeteg módon a környező porvárost akarja öngyilkosságával – melyet végső, vágyott utazásának tekint – megbüntetni.⁷⁹ Az is szembetűnő, hogy, amíg az említett Móricz-hősnek, akihez hasonlították *A porban* főszereplőjét, konkrét elképzelései vannak a jövő formálását illetően, addig a dzsentrí egy-egy ígéretes képviselőjére tekintve az ellágyuló Kender Pál összes terve kimerül abban, hogy „könyv mellé ültetné valamennyiüket”.⁸⁰ Igazi ellenfelei nem is a porváros dzsentríjei vagy a műveletlen környezet, a kisváros. *A porban* nem annyira társadalmi, mint inkább lélektani és családi-generációs problémákat feszeget. Az ellenfél, aki végül győzelmet arat az öngyilkosságba menekülő főszereplőn, egyrészt az anyja, aki férfiakat megszegyenítő akaraterejével szolgálja a köznemesség föld iránti éhségét és fojtja meg csírájában fia terveit, másrészt saját gyenge, változtatásokra képtelen természete. Lőrinczy Huba aprólékosan bontja ki *A porban* elemzésében Kender Kelemenné személyiségjegyeit és szerepét fiának bukásában.⁸¹ Rónay György *Török Gyula* című tanulmányában így ír: „Az energiátlanság »díszpéldánya«, a végzetes akaratlanságban, gyógyíthatatlan oblomovizmusban szenvedő Kender Pál.”⁸² Gellért Oszkár 1918-as cikkében hasonló álláspontra helyezkedik:

»A porban« nem a par excellence magyar társadalmi regény. A pusztuló dzsentriről és a paraszt-osztály meg a zsidóság regeneráló erejéről találok benne néhány éles és találó megfi-

⁷⁵ DOMOKOS Mátyás: *Török Gyula: Ikerék* = TÖRÖK Gyula, *Ikerék*, i. m., 158.

⁷⁶ DOMOKOS Mátyás, *Utószó* = TÖRÖK Gyula, *A porban*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 391–393.

⁷⁷ „Ne vegye rossz néven, de azt kell hinnem, hogy magának valami mániája van: magát valami titkos féreg emésztí. [...] nem lehetett rá megharagudni. Nem, különösen azért nem, mert valami igazság volt abban, amit mondott.” (TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 221.)

⁷⁸ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 29; THURZÓ Gábor, *Török Gyula*, i. m.

⁷⁹ TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 224. – Vö. LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 314.

⁸⁰ TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 252.

⁸¹ 3. jegyzet 309–311.

⁸² RÓNAY György, *Török Gyula*, i. m., 392.

gyelést. De nem találok meg benne a fő témát: a porváros fullasztó hatását egy világvárosokat járt, kulturált, kétkedő lélekre, bármennyire is igyekszik erről a főhős meggyőzni. Csak a hipochondriájáról győz meg.⁸³

Harsányi Zsolt *A porban*ról írván az életrajziság ösvényén maradván fontos megalapításokat tett Török művészi fejlődéséről, a szöveg vizsgálatokor azonban kiderülnek módszerének fogyatékoságai. Bár Weissenberg doktorban még az *Oblomov* Stolzát is fölismeri egy ifjúkori barát portréja mellett, az olvasgató Kender Kelemben azonban Török apjához, a gazdatiszthez hasonlítja, akit a „vidékiek” állítólag „Schöngensteinnek” csúfoltak. A legmeglepőbb azonban, hogy a mű legerősebb egyéniségében, az uralomra és irányításra születt Kender Kelemennében az író édesanyját véli fölfedezni („szeretetteljes mása Török édesanyjának”), így eleve elzáródnak az értelmezésnek azok az újtjai, melyek a társadalmi tragédiával szemben (vagy amellett) az egyéni-családi-lélektani pusztulás-széthullás irányában gondolhatnának tovább a szöveget. Így aztán „a végzet, amely a hősére lesújt”, a regény „erős koncepcionális hibája” lesz Harsányi számára, aki az öngyilkosság indoklására ezek után nem találhat más indokot, mint „egy könnyed és jelentéktelen társalgási elszólás”-t.⁸⁴ Ez vajon a Bertának tett ígéret lehet, vagy a Bakos Pistával való összetűzés a kaszinóban? Erre nem kapunk feleletet. Később, *A zöldköves gyűri* kapcsán így ír Harsányi: „A maga famíliájáról írta.”⁸⁵

Jellemző, hogy Török első regényének főszereplője ahhoz a nemzeti emlékezetben erélytelenként rögzült, korán megöszült, tragikus sorsú ifjú királyhoz hasonlítja magát, akiről Török pályatársa, példaképe, Krúdy Gyula a 20–30-as évek fordulóján regénytrilógiát írt: II. Lajoshoz.⁸⁶ Krúdy művészetét idézheti *A zöldköves gyűri*ben a végső züllésbe került Putnoki Camilló szobabelsőjének leírása, melyet a következő – Krúdy írásművészetére is utaló – zárómondat foglal össze: „Egy néhai gavallér száz apró emléke.”⁸⁷ Kender Pál II. Lajosra vonatkozó önkényes hasonlata lehetőséget ad *A porban* zsidó orvosának, hogy egyén és történelem viszonyát illetően kifejttesse nézeteit: a hagyományok ismerete gátló tényező lehet, ha egészséges, új életet akar kezdeni az ember. A lelki problémák és a múlt őrzése mintha összefüggének ebben az érvelésben, különösen, ha nemcsak nemzeti méretekből gondolkodunk a történelmi múlttól, hanem a magyar nemesség számára annyira fontos és szeretett familiáris-genealógiai távlatokba helyezük. A lelki folyamatok érzékeny leírása mellett sem valószínű ugyanakkor, hogy Török írásművészetét megérintette volna a pszichoanalízis hatása, alapos, igényesen megformált lélekrajzai inkább a realista regényirodalom hagyományaiból meríthettek.⁸⁸ Kováts József szerint lélekrajza a naturalistákhoz sorolható.⁸⁹ Rónay György lélektani szempontból párhuzamba állítja

⁸³ GELLÉRT Oszkár, *Török Gyula*, Nyugat, 1918/5.

⁸⁴ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.

⁸⁵ I. m.

⁸⁶ TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 348–349.

⁸⁷ TÖRÖK Gyula, *A zöldköves gyűri*, i. m., 193.

⁸⁸ VÖ. LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 359.

⁸⁹ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 31.

Török regényhőseit Babitséival a lelki defektusok, az akaratgyengeség, illetve az öngyilkosság jegyeire való tekintettel.⁹⁰ Gellért Oszkár Török-tanulmányából szintén a pszichológiai háttér nélküli lélekrajz jelenléte olvasható ki. Lőrinczy Huba viszont nem zárja ki a freudi hatást az *Ikerék* ösztön-én – fölöttes-én harca kapcsán,⁹¹ később pedig a doppelgänger motívum lélektani jelentőségére hívja föl a figyelmet.⁹² Eszme-futtatásának végén Rónay *A porban* kulturális katasztrófájától az érett Török korának befogadásesztétikai anomáliáig jut el. A vidéki magyar kultúra fölszámolódása mellett a magát a nemzet gerincének valló réteg utasítja el az irodalmat, mely kulturálisan (is) építhetné és tudatosíthatná a nemzet létét és lényegét.⁹³

Kender Pál számára az olvasás rendkívül domináns, emlékezetformáló aktus. A feleségével való meghitt közös olvasásban zavarja, hogy első, nagy szerelmével megesezt olvasási élményeire emlékezteti. Mindazonáltal ebben az olvasásban ezúttal a tárgy is érdekes, Jókai egyik – közelebbről meg nem nevezett – regényét olvasza a házaspár, s ez az olvasmány „könnyű”, „érdekes”, írója pedig „aranyos mesemondó”. Ez a főszereplő véleménye Jókai művéről.⁹⁴ A *Fekete gyémántok* című Török-novella⁹⁵ utalhatna Jókai azonos című regényére, bár a szövegvilág kétségessé teszi a hatást. A *zöldkőves gyűrű* Burger Deborahját úgy mutatja be az elbeszélő, mint aki „arról nevezetes, hogy kották és Jókai úr legutóbbi regénye nélkül nem igen lehet látni az utcán.”⁹⁶ A kisváros lakossága számára a Jókai-olvasás nem elismerendő erény, gúnyosan Jókai-kisasszonynak, Jókainénak⁹⁷ nevezik a polgárleányt, míg későbbi férje, a köztiszteletnek örvendő Óz József többször hangsúlyozottan Kemény Zsigmond regényeit olvassa.⁹⁸ Kováts József szerint ez azért sem véletlen, mert Török Keményt követi az epikai műfajok egy művön belüli keverésében.⁹⁹ Deborah napójában Antónia „titokzatos” halálát is Jókai tollára érdemes eseménynek tartja,¹⁰⁰ és talán itt tűnik föl először a polgárleány vágya arra, hogy az ő sorsa is vadregényesen romantikus legyen, mint a nemeseké. Pedig olvasmányai között nem kizárólag Jókai szerepel, többek között ismeri Berzsényi Dániel költészetét is.¹⁰¹

Török Gyula *A zöldkőves gyűrű* című regényét a recepció nagyobbik része a tragikusan rövid életmű betetőzésének tartja. Thurzó Gábor így fogalmaz: „A zöldkőves gyűrű» hibátlan regényekben oly szegény irodalmunkban talán az egyetlen tökéletes remeke a műfajnak.”¹⁰² A címadó szimbólum már az expozícióban megje-

⁹⁰ RÓNAY György, *Török Gyula*, i. m., 393.

⁹¹ LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 407–408; lásd még 436–437.

⁹² I. m., 414–415.

⁹³ RÓNAY György, *Török Gyula*, i. m., 400.

⁹⁴ TÖRÖK Gyula, *A porban*, i. m., 276.

⁹⁵ TÖRÖK Gyula, *A fehérvirág*, i. m., 40–49.

⁹⁶ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, i. m., 17; lásd még 160.

⁹⁷ I. m., 162.

⁹⁸ Pl. I. m., 19.

⁹⁹ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 36.

¹⁰⁰ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, i. m., 164.

¹⁰¹ I. m., 170.

¹⁰² THURZÓ Gábor, *Török Gyula*, i. m., 343.

lenik, mégpedig alaposan részletes bemutatás keretében. Heraldikai szempontból – látszólag – mindent megtud az olvasó az Őz József ujján viselt nemesi gyűrűről, kivéve szimbolikájának jelentését, amely tulajdonosa előtt is homályban marad, akárcsak az olvasó számára a mű egész folyamán.¹⁰³ Ez a tény azonban nem a szerző következetlenségét bizonyítja, ellenkezőleg: a szimbolika megfejtésének hiánya az a jel, melyből az egész mű értelmezhetővé válik: a letűnt világ jelrendszere nem azért nem értelmezhető az utódok számára, mert értelmetlenek vagy képtelenek rá, hanem azért, mert *nem akarnak* a megértést elősegítő tudás birtokába jutni: hátat fordítanak az általuk letűntként megítélt kornak.

Ezt a szimbolikát nem akarta vagy nem tudta fölfedezni a regény egyik korai referense, Szenteleky Kornél *A Hétk*ben 1918-ban írt recenziójában, s a központi szervezőelem fölismerése híján így ír: „Ebben a regényben éppen az egységet, a szilárd megtervezést nélkülözzük.” Szenteleky úgy érzi: a gyűrűnek nincs különösebb jelentősége a műben, s ez abból is következik szerinte, hogy tulajdonosai számára kiüresedett, hiábavaló, könnyen elfeledhető. Értelmezésében az Őz család története nem a polgárság felé való fölemelkedés sikertörténete, hanem a keserű és vigasztalan deklasszáció, a pusztulás, az alászállás regénye.¹⁰⁴ Az Őzök ezzel szemben a polgárság felé fordulnak, melynek a kurtanemességgel való viszonyát találóan határozza meg Burger kisasszony a naplójában: „Mi a különbség közöttünk? Azt hiszem csak annyi, hogy nekik volt pénzük, nekünk meg lesz vagyonunk.”¹⁰⁵ Ebből a nézőpontból a gyűrű Deborah asszonnyal való eltemetése sem kegyeleti aktus, hanem annak az akaratnak a kinyilvánítása, hogy az Őzök végleg el szándékozzák temetni nemesi múltjukat, és a polgárosodást választják, azt az utat, melyet atyjuk, József jelölt ki a maga számára a családi birtokok elvesztése után. A polgári származású özvegyvel paradox módon azt a sajátjának tekinthető múltat temeti el az Őz család, mellyel többé nem kíván azonosulni, s az új kezdet optimizmusát jelzi a regény utolsó mondataiban fölbukkanó gyermek viselkedése.¹⁰⁶

Lőrinczy Huba is optimista hangnemet hall ki *A zöldkőves gyűrű*ből, de még *A porban* befejezésében az újszülöttnak nevet adó gesztusból is,¹⁰⁷ bár fölrója előbbi regénynek a nosztalgikus hangnemet.¹⁰⁸ Nem tartja következetesnek Török feudális- és dzsentrikritikáját.¹⁰⁹ Nem érzi kidolgozottnak *A zöldkőves gyűrű* polgár alakjait. Ráadásul úgy látja: mivel Török elbeszélője élénkebb színekkel rajzolta meg a végső táncát járó ősnemesi osztályt, így az író sem tarthatja sokra azt a polgári réteget, melyhez – ezek szerint kényszerűen – idomulna az Őz család.¹¹⁰ Véleményem szerint a kritikával illetett helyeken Török a Dickenstől ismert rezig-

¹⁰³ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, i. m., 6.

¹⁰⁴ SZENTELEKY Kornél, *A zöldkőves gyűrű. Török Gyula regénye.*, A Hét, 1918, II, 414–415.

¹⁰⁵ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, i. m., 162.

¹⁰⁶ I. m., 346–347.

¹⁰⁷ LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 317.

¹⁰⁸ I. m., 335.

¹⁰⁹ I. m., 337.

¹¹⁰ I. m., 339–346.

nált iróniát használja a nemesi középosztályra lesújtó kritika helyett. A dickensi hatást egyebütt is fölismeri Lőrinczy.¹¹¹ Rónay György úgy látja, míg az Őz gyermekek megvetik a lábukat a lassú polgárosodásban, a dzsentrik nemesi világa széthull, elpusztul.¹¹² Ehhez képest a mostohaanya sorsa mintha a Krúdy kapcsán említett helyettes áldozat – helyettes halál szimbolikáját követné: a polgárleányból lett nemesi özvegy életét és halálát teszi föl a dzsentrivilágban oly ismert véghetetlen örökösödési pörökre, s az Őz család *helyett* pusztul bele a hiábavaló küzdelembe. Harsányi Zsolt is ehhez hasonlóan értelmezi a regényt.¹¹³ A fönmaradt emlékezések alapján azonban Török regényfolyamban próbálta földolgozni az Őz család sorsán keresztül a régi Magyarország bukásának és pusztulásának történetét, s ez a folytatás bizonyosan nem lett volna optimista, talán még végkicsengésében sem.¹¹⁴

Mintha a kor történelmi vonatkozásait a polgárosodás akaratának nézőpontjából mutatná az elbeszélő. Nem bizonyos, pusztán a szöveghelyzetből valószínűsíthető, hogy az ifjú Őz József jelentkezése hivatali munkahelyén, bemutatkozása „német” főnökének, akinek atyja még Metternich alatt szolgált Bécsben,¹¹⁵ a passzív rezisztencia idején történik. Így nem csupán a kiegyezés korára átértékelt nemesi romantikát utasítja el Őz, hanem a szabadságharc heroizmusát is a békés mindennapok becsületes munkavégzése alá helyezi értékskáláján.¹¹⁶ Később „a császár ifjú szolgálja”-ként említetik a gyászos éveket követő első bálon,¹¹⁷ s sógorával a zsidó asszimilációról, illetve a zsidók jelenlétéről beszélgetve a kormányzót, mint a „te Kossuthod”-at említi, egyszerre határolva el magát ezzel a szabadságharc hagyományától, s hívva fel partnere figyelmét, hogy véleményének primitív antiszemitizmusa távol áll a politikustól, akinek elveit – állítólag – követni szeretné.¹¹⁸

Józsa György máskor furcsa helyzetbe keveredik az izraelita kultúrában és vallásban való járatlansága miatt: egy meggyilkolt szegény zsidó útszéli sírja fölé kegyeletből Szűz Mária képét festi.¹¹⁹ A nemesi hagyományokat továbbvivő Józsa család ápolja a szabadságharc emlékét, egyik fiuk is életét veszttette a küzdelemben.¹²⁰ Burger Deborah naplójában is megjelenik az 1848–1849-es szabadságharc, mégpedig a pártatlan szemlélő nézőpontjából. Magyar és császári seregek vonulnak át a városon, de az éhezők és a sebesültek Deborah számára egyként törődésre méltóak, bár

¹¹¹ *I. m.*, 360.

¹¹² RÓNAY György, *Török Gyula*, i. m., 403–404.

¹¹³ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.

¹¹⁴ DOMOKOS Mátyás is utal erre: *Egy lelki arisztokrata* = D. M., *Ugyanarról másképpen, esszék, kritikák*, i. m., 55.

¹¹⁵ TÖRÖK Gyula, *A zöldköves gyűrű*, i. m., 30–31.

¹¹⁶ Ez a mozzanat okkal vitatkozhatna Lőrinczy Huba azon megállapításával, mely szerint túl gyorsan és indokolatlanul polgárosodik az Őz család. (LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 350–351.) *Vö. I. m.*, 366–367.

¹¹⁷ TÖRÖK Gyula, *A zöldköves gyűrű*, i. m., 33.

¹¹⁸ *I. m.*, 44.

¹¹⁹ *I. m.*, 57.

¹²⁰ *I. m.*, 70.

egy fiatal német tiszt iránt mintha nem lenne közömbös.¹²¹ A megtorlást követő gyásszal és a gyászolókkal kapcsolatos véleményéből viszont székspszis olvasható ki.¹²² Az, hogy Őz József ebben a környezetben polgárleányt választ második feleségül, még inkább hangsúlyozza eredeti osztályától való elszakadási törekvéseit. Ez a tény ismét csak a heraldika szereplők általi közös értelmezésének jeleneteiben kristályosodhat ki. Deborah udvariasan szemléli az Őz család címerét, de elárulja heraldikai tájékozatlanságát, s az egyik Józsa lány nem is mulasztja el, hogy erre figyelmeztesse.¹²³ Pedig a polgárleány nem mindig érzéketlen a nemesség iránt. Ifjúkori naplójában olvasható egy (osztrák?) grófkisasszonnyal való barátságának emléke.¹²⁴ Később szintén egy heraldikai-jelelméleti hiányosságának köszönheti Deborah a Józsa család (főképpen a nőtagok) megvetését. Az Endrődy Lenke grófnőtől kapott gyűrűjét viselven Kaszanyitzky Mária nemeskisasszony megemlíti, hogy neki rokona lévén Endrődy Lenke, ő is ugyanilyen gyűrűt visel, csak abból nem hiányzik a rubintkő, mire Deborah megjegyzi: „Ebben is az volt, de elveszett... Én a macskám nyakába szoktam akasztani a gyűrűt...”¹²⁵ A kijelentés egyértelmű sértés a kisnemesség köreiből, de ezúttal talán nem fontos, hogy Deborah érti-e, értékeli-e szavainak súlyát.¹²⁶ Az elbeszélő bizonyára tisztában van vele, tehát az utalás tovább távolítja az Őzeket nemesi eredetüktől, még akkor is, ha az epizód egyik szereplője sem vér szerinti Őz. Ugyanakkor a zöldkőves gyűrű ünnepélyes fölvetelével jelzi az elbeszélő az özvegy Deborah don quijote-i küzdelmének kezdetét, midőn harcba száll az Őzők (Eőzők) birtokainak visszavétele érdekében.¹²⁷ Ezzel az özvegy nemcsak józan értelmének határait ér, de átélheti a Jókai hősök kalandos sorsát, azokat a küzdelmeket, melyek csak a regények lapjain örvendetes végűek. Ebből a szempontból nemcsak az olvasmányélményei nyomán kalandok után eredő Don Quijote de la Manchát mondhatja Burger Deborah elődjének, de Emma Bovaryt is. Deborah a jóhiszemű kalandorok erényeit egyesíti magában a kisszerűen giccses érzelmekkel. Az Eőzők egykori házai között jogos tulajdonosként és kíváncsi turistaként járkal.¹²⁸ A heraldika szimbolikájában is elmélyül, de mivel kutatásai marginálisak, és önös érdekek befolyásolják őket, az elbeszélő sem hagy kétséget hiábavalóságuk felől.¹²⁹

Burger Deborah-val ellentétes utat járt be – és éppen ezért nemcsak saját korában ítéltetett feledésre – az *Egon* című Török-regény címszereplője. Az egykori polgárleány a leghagyományosabb kurtanemesi vágyálmokat kergetve hal meg, legyőzöttként, míg az egykori huszártiszt, „pedigrés fajmagyar,” hithű zsidó vállal-

¹²¹ *I. m.*, 157–158.

¹²² *I. m.*, 159.

¹²³ *I. m.*, 143.

¹²⁴ *I. m.*, 154–155, 160.

¹²⁵ *I. m.*, 180–181.

¹²⁶ Megjegyzem, ez az epizód jól illeszkedhet Rónay György elemzésébe, mely szerint a kisváros, „a gögös-koldus dzsentrinép, összeesküszik a boltos lánya ellen.” (RÓNAY György, *Török Gyula*, i. m., 402.)

¹²⁷ TÖRÖK Gyula, *A zöldkőves gyűrű*, i. m., 279.

¹²⁸ *I. m.*, 303.

¹²⁹ *I. m.*, 319–322.

kozóként és családapaként ér révbe. 1917. január 13-án kezdi közölni az Egyenlőség a regényt, amely Török Gyula legtöbbet vitatott, leginkább háttérbe szorított, könyv formájában soha ki nem adott és esztétikailag legkevésbé jelentősként megítélt műveként vonult be az irodalomba. Az olvasó számára valóban túlfeszített a mű tempója, helyenként nemcsak a cselekmény elnagyolt, hanem a jellemrajz is, a modoros fogalmazás sem áll távol a szövegtől. Dolgozatomból szempontjából mégsem csupán Török legjelentősebb alkotásai közé sorolható az *Egon*, de egy szellemi-társadalomtörténeti folyamat betetőzéseként kezelendő. *A porban* és *A zöldkőves gyűri* szövegvilágát talán lényegesen kevesebb tényező köti össze, mint ahogyan azt a kortárs kritikusok vagy a múlt század derekának irodalomtörténeti megközelítései nagyrészt taglalták. A kevés közös pont egyike viszont az asszimiláció, mint változás, esetleg mint fejlődés kérdése lehet. Képes-e a 19–20. század fordulójának polgári középosztálya kölcsönös érdekből asszimilálni a középnemességet? Míg *A porban* válasza minden bizonnyal nem, *A zöldkőves gyűri* – legalábbis abban a formában, ahogy ránk maradt – az igenhez közelebbi *talánt* hordozhatja. A világháború negyedik évében Török Gyula minden eddiginél radikálisabban veti föl a kérdést, s mintha a támadásokra támadással felelne, amikor a polgárosodás lehetőségével immár meg nem elégedve azt a zsidóságot választja asszimiláló csoportként főhőse számára, amelyet azelőtt és azután is többször azonosított a tájékozatlan antiszemita közbeszéd a magyarországi polgársággal. Harsányi Zsolt még *A zöldkőves gyűri* kapcsán érinti azt a témát, amely az *Egon* központjába kerül majd:

A pusztulónak nevezett dzsenti minden sarjadékának igen nagy kérdése a zsidókérdés. Aki azt mondja, hogy ez a gondolat nem fordul meg a fejében, »én nem nézem, ki zsidó, ki nem«, az pózol. Mindenki nézi. Török Gyulának, akit örökké a dzsentriprobléma foglalkoztatott, különösen kellett gondolnia a zsidókérdéssel is.¹³⁰

Ellentmondásosan fogalmaz Harsányi Török álláspontjával kapcsolatban, amikor az antiszemitizmus szükségességének kijelentését Töröknek tulajdonítja. Olyan elveket fejt ki ezek után, amelyeket az *Egon* írója valószínűleg nem oszthattott: elítéli a pogromot és a népirtást, az úgynevezett „ségi tulajdonságokat” (Weininger nyomán) azonban „kegyetlenül és szívósan üldözni kell” szerinte, tehát az antiszemitizmusra szükség van. Ebből az antiszemitizmusból a fejtegetés végére valamely homályosan meghatározott általános kiegyenlítődség születik meg, melynek aztán egyaránt örül minden keresztény és zsidó. A fentiekből következhet, hogy az *Egon* megítélése is problematikusává válik Harsányi számára. Az általános emberi értékek melletti bátor kiállásként értékeli – nem a regényt, hanem – a tettet, hogy Török megírta a regényt. Elhamarkodott munkának ítéli a művet, a legnagyobb problémát mégis abban látja, hogy írója nem mélyedt el a zsidó kultúrában és vallásban, állítólag katolikus létére még az *Ószövetséget* sem ismerte. Pedig a cselekmény ifjú párja egyáltalán nem elhamarkodottan rohan egymás karjába, s Egon a bonyodalom kezdetén még egy ószövetségi példázatot is említ ezzel kapcsolatban: a zsidó kisasszonnyal való afférját Judit és Holofernes történetéhez

¹³⁰ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.

hasonlítja.¹³¹ A fővárosi lapok az áttért Egont „keresztényüldöző Saulusból Pál apostollá átváltozott férfiúhoz hasonlítják” a regény lehetséges világában, ez azonban nem annyira Török vagy a levélíró-elbeszélő Steinfeld Erzsébet hozzáállását tükrözi, sokkal inkább Török kora sajtójának műveltségi színvonalát.¹³² Hosszas tépelődés és önvizsgálat előzi meg Egon vallást cserélő elhatározását,¹³³ pályacseréje pedig egyáltalán nem meglepő, sőt kellően előkészített motívum a Török életműben.¹³⁴ Ezzel párhuzamosan Török árnyaltan ábrázolja azt is, hogy Egon átváltozása és nősülési szándékai nagyobb ellenállást váltanak ki a zsidó szülők részéről, mint a többségi keresztény társadalom irányából.¹³⁵ Török kapcsán ismert és bevált eszköz az elbeszélői módszerek változtatása, a mindent tudó elbeszélő fölcserélése a levélregény dialogikus elbeszélői helyzetével és a napló vallomásos beszámolójával. Ezeket az eszközöket sem lehet a mű hibáiként fölírni. Lehetséges, hogy Harsányinak igaza van abban, hogy Török nem ismerte a zsidó vallás és kultúra alapjait, de az a naivan ökonumenikus hangnem, mellyel műve közelíti egymáshoz az egy gyökerű zsidó és keresztény vallásokat, talán némileg magyarázza a hiányosságokat.¹³⁶

Kováts József meglepően kezdi az *Egon* ismertetését: „Ez a regény a boldogság apoteozisa. Rosszul sikerült munka. Leggyengébb munkája Török Gyulának.”¹³⁷ Lőrinczy Huba még egy lépéssel tovább megy, amikor így fogalmaz: „Nincs kétség: Török, a regényszerző ezzel a művel jutott pályája mélypontjára.”¹³⁸ Befogadástörténeti szempontból fontos lehet az Egyenlőség reakciójának közlése Lőrinczy lábjegyzetében. A reklám túlzóan optimista hangvételén állítólag maga Török is mosolygott.¹³⁹ Ugyanakkor a lap lelkesedése jelezheti a regény fontosságát is, mégpedig olyan szempontból, amely eddig talán nem vált vizsgálat tárgyává.

Milyen átváltozáson menjen át a magyar kurtanemes? Asszimilálja a társadalmi fejlődés szempontjából stratégiai rétegeket – ahogy ennek óhaja a 19. század végén napirenden volt – vagy polgárosodjon? Csakhogy milyen társadalmi rétegek jöhetnek szóba ezen folyamatok kapcsán? Ha nem az óhajok, mint inkább a történeti fejlemények szempontjából közelítünk a kérdéshez, látható, hogy ez a réteg valójában nem akart asszimilálódni, Török regényeiben főképp nem, így lesz plasztikus az a néhány személyiségkarakter, amely a szerző két első regényében vállalni tudja és akarja is a változást. A magyar polgári középosztály így, ha asszimilált is valamit a nemesi középosztályból, az éppen a hétszilvafás nemesek *hiánya* volt, mint ahogy Török regényeiben is azok a szereplők vágnak az asszimilációra, vagy asszimilálódnak, akikből éppen osztályuk lényege hiányzik. Másrészt a két világháború közötti

¹³¹ TÖRÖK Gyula, *Egon*, i. m., január 20., 19.

¹³² *I. m.*, február 24., 17.

¹³³ *I. m.*, február 3., 17, február 10. 16–17.

¹³⁴ *I. m.*, február 17., 20–21.

¹³⁵ *I. m.*, március 10., 16.

¹³⁶ *I. m.*, március 17., 19.

¹³⁷ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 39.

¹³⁸ LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 380.

¹³⁹ KOVÁTS József, *Török Gyula élete*, i. m., 40.

időszakra tovább örökített múlttal együtt az a hiány is áthagyományozódott, amely a változás, az asszimiláció óvatos elvárásaival szemben jelentkezett.

Annak a változásnak az esélye a megvalósulásra, amely Török legtöbb regényében szerény követelményként megfogalmazódik, igen csekély. Az *Egon* közlésének évében még egy hasonló gondolatiságú szöveg születik, Ady Endre *Korrobórja*.¹⁴⁰ Ady cikkéből kitetszhet, hogy az asszimiláció mindkét formája elhibázott. Az általa talán szakrálisként (is) tételezett (nási) tánc – melyben a magyarság és a zsidóság venne részt? – lényege nem az asszimiláció, hanem a szimbiózis. Lőrinczy Huba nem találja a Justh Zsigmond- és Szabó Dezső-féle „vérfrissítő, fajnemesítő” naturalista eugenika nyomait az *Egon*ban.¹⁴¹ Föltehetőleg azért, mert nem is tartalmaz semmi ilyesmit. Egon döntése nemzettől független, társadalmi döntés, melynek hátterében a „harmadik rend” kulturális-civilizációs-gazdasági-erkölcsi vívmányai melletti állásfoglalás állhat a többször változtatott pozíciójú elbeszélő(k) részéről, s köze sincs semmiféle primitív fajelmélethez. Lőrinczy leírásából úgy tűnik, mintha önmaga paródiája lenne az *Egon*.¹⁴² Valóban tekinthető paródiának, de talán nem irodalmi, hanem társadalmi értelemben. Ha a szimbiózis felől olvassuk az *Egon*t, akkor olyan távlatot kaphat, mint amilyent *A zöldköves gyűrűvel* kapcsolatban tételeztek a kortársak. A folytatás talán egy zsidó keresztény magyarrá változása lehetne? Folytatás nem lévén, csak az Ady-cikk kapcsán helyezhető nagyobb, szimbiotikus távlatba az *Egon*, a nélkül az elmaradt, ki nem használt lehetőségek vakmerő fölvezetésaként olvasható csupán.

Harsányi Zsolt tanulmánya két alkalommal is olyan jellegű idézetet hoz¹⁴³ Töröktől, melyekben az író mintha megjövendölte volna Magyarország 20. századi tragédiáját. A Szerbia „ellen vonuló” tömeg láttán jegyezte meg: „milyen borzasztó, hogy örül a mob a saját halálos ítéletének...”, majd Románia hadba lépése után állítólag így fogalmazott: „De szép is volt ez a Magyarország...” Amellett azonban, hogy ehhez hasonló kijelentésekre szép számmal hozhatnánk példákat a korabeli politikai helyzet tárgyilagos értékelőitől, ezek a megnyilvánulások Török művészetére sem jellemzőek. Ő nem külső okokban kereste a magyarság problémáit, s a múlt is csak a paródia, a kérdésfelvetés vagy az antitézis szempontjából érdekelte. Nemzetének sorsa talán olyan összetettségben volt számára értelmezhető, mint amit regényei tükröznek.

¹⁴⁰ Megjelent a Nyugat 1924/1. számában.

¹⁴¹ LŐRINCZY Huba, *Török Gyula szépprózai életműve*, i. m., 382–383. – A „faji” dimenziókat hiányolja Erzsébet családjának jellemzése kapcsán. (*I. m.*, 388.)

¹⁴² *I. m.*, 390. – Másutt a közönségsikert érdekében tett engedményekről ír Lőrinczy (*I. m.*, 391.), de vajon milyen közönségsikert számíthatott volna Török az *Egon*nal a világháború vége felé egyre fokozódó antiszemita hangulatban – ahogy ezt Harsányi Zsolt is megemlíti?

¹⁴³ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, fertálymágnás és költő*, i. m.